

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт

Београд

РАЗВОЈ ЖИВИНАРСТВА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ**

Апстракт: Тема рада је развој живинарства у Краљевини Србији. Живинарство је од једне узредне гране привређивања постало важна извозна пољопривредна грана. Овај напредак је био могућ захваљујући делатности Министарства народне привреде и Српског пољопривредног друштва на ширењу страних сорти живине и модернијег начина узгоја. У раду су коришћени необјављени извори, стручна штампа, пре свега лист „Тежак“, орган Српског пољопривредног друштва, као и статистичке публикације Краљевине Србије.

Кључне речи: живинарство, Краљевина Србија, пољопривреда, Српско пољопривредно друштво, пољопривредне изложбе.

Увод

Краљевина Србија, као земља са развијеним ратарством, имала је значајне предуслове за напредовање живинарства. Житни отпаци, којих је увек било у довољној количини, омогућавали су изобиље хране за различите врсте живине. Овој грани пољопривреде погодвали су и веома повољни климатски услови, те је узгој живине био у тој мери

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

распрострањен да готово није било домаћинства у коме се није могао наћи мањи или већи број скоро свих врста живине.¹

У Србији су се у највећој мери узгајале кокошке, затим ћурке, гуске и патке (пловке, шотке). Све ове врсте живине народ је једним именом називао *пилеж*. Друге врсте, као што су голубови и фазани, гајене су у знатно мањем обиму. Гусака и патака је било највише у селима поред Саве, Велике Мораве и Дунава, а гајиле су се и у селима поред мањих река.²

У селима на већој надморској висини живина се гајила у мањем броју, и то готово искључиво за кућне потребе. Различите врсте живине, највише кокошке, могле су се видети и у примарно сточарским насељима, где су се, пре свега, гајиле овце и друга стока. Ту су се храниле отпацама хране и инсектима. Веровало се да је присуство живине око колиба потребно и због уништавања змија и других гмизаваца.³

Осим у селима, живина се интензивно гајила и у градовима, где су се у живинарницама могле видети и разне стране сорте живине.⁴ Гајење живине било је заступљено и у централним деловима Београда, Дорћолу и Врачару, где су се, по градским двориштима, узгајале кокошке, патке и гуске.⁵

¹ Живинарство је било широко распрострањена грана привређивања, чији је значај у великој мери био прикривен екстензивним начином узгоја, као и чињеницом да су се њиме пре свега бавиле жене и то као узредном активношћу. Стога је историји ове гране пољопривреде посвећивана недовољна пажња. О живинарству средином 19. века и у ранијем периоду писали су: О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, Београд 1980, 211; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 252.

² Архив САНУ, Етнографска збирка 200; Л. Јовановић, *Пољска привреда у Србији*, Београд 1900, 86; *Какву живину треба да патимо*, Тежак 28 (1897) 243; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925, 64; С. Мијатовић, *Белица*, Насеља и порекло становништва 30, Београд 1948, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Насеља и порекло становништва 29, Београд 1940, 128–129; С. Мијатовић, *Ресава*, Насеља и порекло становништва 26, Београд 1930, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, Насеља и порекло становништва 3, Београд 1905, 291.

³ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот на Бељаници, Кучају и Ртњу, планинама источне Србије*, Гласник Етнографског института 9–10 (1960–1961), 23; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Насеља и порекло становништва 30, Београд 1948, 307.

⁴ *О набавци јаја од страних кокошака*, Тежак 23 (1892) 243–244; *Гуска. Како се подиже, гаји и гоји*, Тежак 7 (1874) 119.

⁵ Историјски архив Београда, Управа града Београда (1) – 1900 – 4 – 151.

Традиционално живинарство

Све до последње деценије 19. века, живинарство у Србији је представљало ситну грану привређивања којом су се искључиво бавиле жене. Жена која није имала живину у дворишту није се ни сматрала за домаћицу. Домаћа живина се гајила примитивно. Држала се у кокошарима или кочацима, у зависности од краја. Кокошар је служио за ноћивање кокошију и остале домаће живине. Био је округлог облика, у пречнику од 1,5 до 2 метра, и у висину 2 до 2,5 м; плетен од јаког прућа и покривен кровином. У унутрашњости су остављане испрекрштане мотке, на којима су стајале кокошке. У случајевима када су се узгајале само кокошке, врата су била издигнута од земље. Када је било и друге живине, врата су била до земље а унутрашњост кокошара била је подељена на два дела. На сличан начин су прављени и кочаци у којима су се прехрањивали пилићи. Они су били прућем и кољем ограђена места на која су могли ући само пилићи а не и старија живина. Ови објекти су били привремени и постављани су у различите делове дворишта, зависно од потребе, најчешће подаље иза куће.⁶

Домаћинства која нису узгајала значајнији број живине обично нису имала никакве посебне објекте за њено чување. Живина се кретала слободно по дворишту у коме је имала приземна легала где је ноћивала. За разлику од осталих врста домаће живине, кокошке су спавале по дрвећу. У појединим домаћинствима постојали су посебни ограђени простори за чување живине или баре за гуске смештене у воћњаку.⁷

У домаћинствима која су узгајала живину за продају, поред кокошара, у којима се обично држала живина, употребљавали су се и *ћилери*, који су у другим домаћинствима служили за смештај домаћих ствари. Крајем 19. века, у селима која су производила живину почињу да се подижу живинарници. У питању су биле мале зграде, направљене од облепљеног плетара или озидане циглом. Налазили су се најчешће иза кућа

⁶ С. Мијатовић, *Темнић*, 266; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, II, Београд 1965, 148; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129; Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, Насеља и порекло становништва 8, Београд 1912, 72; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, Насеља и порекло становништва 4, Београд 1907, 448.

⁷ Ј. Павловић, *Народни живот, у крагујевачкој Јасеници и Шумадији*, Живот и обичаји народни 12, Београд 1921, 22.

и треба их разликовати од обичних прућем исплетених кочака, у којима се свакодневно хранила она живина која није била намењена продаји.⁸

Храњење и извођење домаће живине спадало је у редовни женски посао. Скоро сва живина се први пут насађивала крајем зиме, у фебруару, а други пут око Петровдана. За насађивање бирана су свежа јаја, која би се обележила угљеном и ставила под квочку. Пачија јаја су се обично насађивала под кокошке или ћурке. Гнездо се правило од сламе, која би се наместила у неку стару котарицу, чабрић, сандучић, или на земљи у ћошку стаје или на тавану. По излегању, пилићи су се хранили покисељеном пројом, замешеним пројиним брашном или пшеницом, ћурићи куваним копривама и тестом од пројиног брашна, а пачићи куваним копривама, лишћем од дулека, кромпира или сточне репе, којима се додавало мало пројиног брашна и песка. Гушчићи су одмах пасли траву и добијали мало замешеног пројиног брашна, јечмене прекрупце, сецканог кромпира, мекиња, наквашеног хлеба и салате.⁹

Гуске и ћурке лети су чували, попут стоке, посебни чобани. Они су ћурке најчешће изводили на стрњишта, после пожњевене стрмине, док су гуске чували по спрудовима, крај река. На стрњиштима, ћурке су се храниле заосталим семеном и класјем, као и инсектима, посебно скакавцима, док су патке налазиле сочивицу, глисте и ситну рибу по барама и речним рукавцима. У пределима где је било доста траве поред имања, бара, река и стрњике после жетве, гајење гусака је било нарочито исплативо. Ту су се гушчићи могли одгојити до првих четири или шест недеља готово без трошкова. Осталу живину преко лета готово да није било потребно посебно хранити, јер је она у сеоском домаћинству могла наћи довољно инсеката и зрневља. Само преко зиме и рано с пролећа, била је потребна јача прехрана. Током зиме кокошкама је редовно даван кукуруз а осталој живини, нарочито ћуркама, казанска цибра, без јарме или са јармом. Гуске, ћурке и патке су обично прехрањиване куваном копривом измешаном са мекињама. Поред тога, живина је храњена кухињским отпацама, купусом, граховином, семењем лубеница, диња, лана и конопље; трњинама, воћем, мухаром, лишћем и семеном шаргарепе и осталог поврћа, дрењковима, дудињама, спанаћем, копривом, жиром од букве, бундевама. Да би кокошке давале што више јаја, у зависности од краја, веровало се да им треба повремено давати кувани црни лук помешан

⁸ Р. Николић, *Околина Београда*, Насеља и порекло становништва 2, Београд 1903, 924; Љ. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 472.

⁹ *Гајење перади*, Тежак 5 (1872) 85–86; *Биљке за изхрану пернате живине*, Тежак 24 (1893) 340–343; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62, 64, 66, 150.

са брашном, наквашен овас, уситњене љуске јаја, пржени јечам, алеву и љуту туцану паприку или уситњен жир. Љуске јаја, као и креч и стари малтер, давани су како би јаја имала дебљу и тврђу љуску.¹⁰

Живинарски производи

Произведена живина већином се трошила у сопственим газдинствима. Живинско месо је у Србији, после млечних производа, била најважнија мрсна храна становништва. Она се најчешће налазила на празничном или недељном столу. У богатијим кућама су се клале ћурке и гуске а у сиромашнијим кокошке.¹¹ Пилеће месо се пржило, од њега су се правиле чорбе и супе, као и кувана јела: јанија, чалама, паприкаш, ђувеч и *месо на тепсију*. Током летњих радова, уз млечне производе, најчешћа мрсна храна је била пилећа чорба. Живинско месо би се нашло и на ускршњој трпези сиромашнијих породица, које су припремале, уместо свињског и јагњећег, печење од гуске или ћурке.¹²

Живину, као ни друге домаће животиње, никада нису клале жене (јер се сматрало да се „не ваља“), већ увек мушкарци. Живина се клала тако што би јој се ножем или секиром пресекао врат. Даљи рад око заклане живине спадао је у женски посао. Заклана живина би се прво попарила у врелој води, па би се након тога очерупала и осмудила најчешће запаљеном сламом. Затим би се кроз распорен трбух вадила утроба, од које се све бацало изузев дигерице и бубаца. Очишћена живина се прала и секла на комаде. Прво су се секле ноге, које су се бацале. За сечење заклане кокошке била је потребна одређена вештина, па тај посао није умела да обави свака жена. Зато је у источној Србији постојао обичај да девојка не може да се уда све док не научи да исече кокошку.¹³

¹⁰ АСАНУ, ЕЗ 334; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62, 64, 66, 150; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, 291; Ј. Павловић, *Народни живот*, 21–22; *Шта треба учинити да јаја добију дебљу љуску*, Тежак 25 (1894) 332; *Шта да радимо да нам кокоши носе што више јаја?*, Тежак 7 (1874) 90; *Пловка и нешто о њој*, Тежак 2 (1870) 189–191; *Гајење гусака*, Тежак 34 (1903) 27.

¹¹ АСАНУ, ЕЗ 301; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86.

¹² АСАНУ, ЕЗ 344; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза бољевачког*, Живот и обичаји народни 14, 1925, 210–213, 218.

¹³ *Да се осмуди очупана живина*, Тежак 25 (1894) 333; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 69–70; *Спремање заклане живине за извоз и слање живине и пилића на веће даљине*, Тежак 36 (1905) 233.

Поред живинског меса, у српским домаћинствима су се у великој мери користила и јаја. Она су се пекла у пепелу, барила и пржила. Када је требало брзо припремити ручак, најједноставније је било испржити или обарити јаја. Јаја су пржена на масти или сланини често уз додатак лука и паприке. Од њих су се правили и колачићи са пројиним брашном и уштипци а додавана су и у многа јела како би им побољшала укус, а веровало се и да су изузетно здрава.¹⁴

За дуже чување остављана су јаја снесена током међудневице, тј. у периоду између Велике и Мале Госпојине (од 28. августа до 21. септембра). Веровало се да тада снесена јаја могу остати неукварена током зимског периода. Она су се чувала у сувим и хладним просторијама, у слами, мекињама, пепелу или песку, а препоручивано је и премазивање кречном водом, беланцетом, уљем, сланином, маслом и сл.¹⁵

Вишкови произведене живине и јаја су изношени на варошке тржнице. Они су остваривани у низијским селима где је живинарство било развијеније. Живина се гајила у већем броју нарочито у селима ближим градским центрима, где су се јаја, као и заклана или жива живина, износили на продају. Новцем добијеним на овај начин подмириван је значајан део кућних издатака.¹⁶

Приход од продаје јаја нарочито је био значајан у пролеће, када сељак није имао других производа за продају. Нешто касније могао је продати пилиће и пачиће, који су се клали чим би мало поодрасли, а гуске и ћурке у јесен. Нарочито је велика корист била од патака, које су стизале за клање с пролећа, већ након месец и по до два дана од излегања, и то у време када је месо било најскупље. Преко целе године, домаћице су продавале живину и од зарађеног новца су набављале разне потрепштине за домаћинство. Највише новца су доносиле ћурке и гуске у јесен и у зиму, кад би се добро угојиле. Током новембра, када су земљорадници завршавали своје пољске радове, приступало се гојењу живине. Гуске су се гојиле кљукањем покиселим кукурузом, овсом или јечмом, а ћурке ољуштеним жиром, орасима и куваним кукурузом. Патке и ћурке су се кљукале и ваљушцима од

¹⁴ С. Грбић, *Српска народна јела и тића*, 199–200, 213.

¹⁵ *О чувању јаја*, Тежак 21 (1890) 125; *Остављање и чување јаја*, Тежак 25 (1894) 223; *Остављање јаја за зиму*, Тежак 24 (1893) 318–320; *О чувању јаја*, Тежак 7 (1874) 40; *Остава јаја за зиму*, Тежак 28 (1897) 270; *Јесу ли међудневичка јаја најбоља за чување?*, Тежак 30 (1899) 359.

¹⁶ Р. Николић, *Околина Београда*, 924; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 307; Љ. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 445; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129.

пројиног, хељдиног или брашна проса, замешеним са мало масти. За то време им није допуштано кретање. Кљукане гуске су приликом продаје постизале добру цену, те су многа сиромашнија домаћинства на овај начин долазила до готовог новца. Од кљуканих гусака се топила жута маст, која се сматрала лековитом, нарочито против кашља. Турке су у великој мери откупљивали трговци који су обилазили села по Србији. Они су их потом терали у чопорима или на посебним запрежним колима до најближих станица, одакле су транспортоване за извоз. Извоз живине био је сконцентрисан у местима уз Саву и Дунав и то: у Митровици код Шапца, у Београду, Смедереву, Раму, Великом Градишту и Текији, као и дуж железничке пруге, највише у Великој Плани и Јагодини. Тако је Едвард Браун, професор живинарства у Енглеској, приликом проласка кроз Србију, видео на железничкој станици у Младеновцу више стотина ћурака спремних за извоз.¹⁷

Поред мяса и јаја, у домаћинствима се користило или је продавано и перје, посебно гушчије. Чупање гушчијег перја се вршило и по неколико пута годишње. Крајем 19. века, бело гушчије перје је у Београду достигло цену и до 10 динара за килограм. Перје се користило за пуњење јастука, покривача, душека и као украс. Велике користи од живине, такође, имала су и она домаћинства која су сакупљала живинско ђубриво које се користило нарочито у баштованству.¹⁸

Сузбијање зараза

Да би живина, нарочито она намењена за продају, добро напредовала било је неопходно водити рачуна и о њеном здрављу. Нарочито велика опасност претила је од куге (данас носи назив високо патогена авијарна инфлуенца НРАИ). Ова зараза се брзо ширила преко

¹⁷ Архив Србије, Министарство народне привреде, Одељење за пољску привреду и ветеринарство (МНП – П), 1904, нефасциклисано, 57, 511, 600, 653, 667, 1142, 2217, 20256, 22348, 20636, 20697, 21406; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, Београд 1909, 63–64; *Гајење перади*, Тежак 5 (1872) 85; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, III година, издање живинарског парка „Јеленац“ Алексинац, Београд 1907, 18; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 30; Ј. Павловић, *Народни живот*, 22; *Чупање гусака*, Тежак 28 (1897) 292; *За гојење пловака – патака*, Тежак 28 (1897) 340; *Гојење ћурака*, Тежак 28 (1897) 158; *Гојење живине*, Тежак 29 (1898) 323–324; *Кратка поука о нези ћурака*, Тежак 29 (1898) 127; Н. Јовановић Американац, *Живинарство на Балкану*, Тежак 36 (1905) 46.

¹⁸ АСАНУ, ЕЗ 334; *Вредност ђубрета од живине у пољопривреди*, Тежак 26 (1895) 244; С. Грбић, *Користи гајења пловака*, Тежак 29 (1898) 72; *Гајење гусака*, Тежак 34 (1903) 28; *Талијанска гуска*, Тежак 34 (1903) 245; *Гајење гусака*, Тежак 35 (1904) 280.

измета оболелих животиња или њиховог меса и крви. Лако се преносила и могла је уништити читава јата, како домаће живине, тако и птица у природи. Заражена живина би нагло угинула а болест се брзо ширила. Поред куге, живина је била подложна и другим болестима, као што су пипа, пролив, затвор, кашаљ, кречне ноге, дифтерија (бала) или богиње, а нападале су је и ваши. Заразе су се лако шириле, како у оквиру једног села, тако су преношене и из села у село па би захватиле и читаве крајеве, као што је 1883. године био случај са околином Милатовца у Шумадији.¹⁹

У складу са *Законом о заштити од сточних зараза* од 11. априла 1881. године, министар народне привреде је 1903. године донео распис којим су предвиђене мере за заштиту живине. Нарочите мере су биле предвиђене за сузбијање колере (*Pasteurellosis avium*). У домаћинствима у којима би се појавила ова зараза, сопственик је морао да издвоји и изољује болесне животиње и одмах извести општинске власти. Општина је била дужна да обавести надлежну средску полицијску власт, а ова окружно начелство. За утврђивање узрока угинућа био је задужен окружни ветеринар, коме је слата угинула јединка. У посебним случајевима, он је излазио на лице места и вршио увиђај о коме је извештавао средску и окружну власт, као и Министарство народне привреде. Домаћинства у којима би се појавила зараза видно су обележавана натписом *колера пернате живине* на улазу у двориште. Угинуле и убијене животиње, као и балега и отпаци, спаљивани су или закопавани пола метра дубоко у земљу пошто би се посули кречом. Из таквих домаћинстава могла се износити само заклана живина и то након ветеринарског прегледа, као и јаја пошто би се опрала у соди. Престанак заразе је оглашаван тек пошто би се спровела дезинфекција кокошара и дворишта и то осам дана након што је последње заражено грло угинуло или оздравило. Дезинфекција се вршила раствором соде којим се чистио цео живинарник, а потом су се кречили под, врата и зидови. У случају да зараза поприми веће размере била је предвиђена могућност стављања под карантин целих насеља, па и крајева.²⁰

¹⁹ *Нешто о болестима код пернатих живина*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 46–49; *Нешто о болестима код пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1908, 52–54; *Јавна говорница*, Тежак 14 (1883) 276; Ђ. Радић, *Домаћи живинарски лекар*, Нови Сад 1869, 107–124; *Кречне ноге код живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 50–51; *О кокошијим болестима и хрђавим навикама*, Тежак 29 (1898) 41–42.

²⁰ *Један важан распис Господина Министра Народне Привреде*, Тежак 34 (1903) 222–223; *Поука о колери пернате живине*, Тежак 34 (1903) 217.

При набавци живих грла, било је неопходно купљену живину држати осам дана издвојену а живинарнике и кокошаре редовно одржавати и чистити. За уништавање вашију и дезинфекцију живинарника препоручивано је прашење кречом и кађење запаљеним сумпором.²¹

У време заразе, било која врста транспорта заражене живине је била забрањена. Уколико би се приликом транспорта утврдила појава заразе, транспорт се заустављао и поступало се према већ поменутих мерама. Кола, лађе, вагони, скеле, чамци, кавези, корпе и др. морали су се пре сваког утовара дезинфиковати. Окружни ветеринари и ветеринари Управе града Београда су били дужни да воде записник о трговцима живине чија су сместишта за животиње редовно обилазили и контролисали.²²

У циљу спречавања уношења зараза у земљу, било је, већ поменутих расписом, предвиђено и да се живина у земљу увози само преко пограничних увозних станица, на којима би ветеринари прегледали живину. Уколико би се посумњало на постојање заразе, целој пошиљци би био забрањен улаз у земљу, о чему се одмах извештавало Министарство народне привреде. Увезена живина се могла истоварити само уз присуство окружног ветеринара, који је вршио још један преглед. Извоз живине се вршио преко станица предвиђених за извоз стоке, као и преко станица у Шапцу, Забрежју, Смедереву и Дубравици. Приликом извоза живих грла, окружни ветеринар је издавао уверење да у месту из кога креће живина није било заразе у протеклих осам дана. Посебан ветеринар је вршио и преглед живине за извоз. Преглед се вршио при утовару у вагоне и лађе, а на уверењу је бележено затечено стање.²³

Угледни живинарници – почетак државних мера на интензивирању живинарске производње

Цена живинског меса, која је била већа него цена осталих врста меса, допринела је порасту количина произведеног живинског меса и јаја крајем 19. и почетком 20. века. Развоју живинарства ишао је у прилог и исплатив узгој при коме су углавном трошене различите врсте отпадака присутне у сваком сеоском домаћинству. Велика потражња на домаћим и страним тржницама утицала је на почетак значајнијих улагања у држање

²¹ *Живинарнике треба чисто држати*, Тежак 31 (1900) 378.

²² *Један важан распис Господина Министра Народне Привреде*, Тежак 34 (1903) 222–223.

²³ *Исто*.

и производњу живине. Све већи број домаћинстава зида живинарнике а производња за тржиште узима веће размере.²⁴

У циљу унапређења живинарства, влада је потпомогала установе за клање и прераду живине и давала олакшице за извоз живе и заклане живине. Такође, о државном трошку су установљени и огледни живинарници при Управи Топчидерске економије, Управи Државног сточарског завода, као и при нижим пољопривредним школама у Краљеву и Букову. Током 1897. и 1898. године, све наведене установе су набавиле живину и отпочеле са њеним узгојем. Тако је Ратарска школа у Краљеву набавила јаја страних сорти живине (10–12 по сорти) и на тај начин формирала живинарник у коме су узгајане кокошке – минорке, худан, црне лангшан, шарене и црне плимутрок и браме, као и америчке ћурке. Циљ овако установљених огледних живинарника је био умножавање и ширење нових сојева свих врста живине. Нешто касније, 1902. године, и Српско пољопривредно друштво је основало свој огледни живинарник на државном имању у Роготу. У њему је најбројнија врста кокошака била плимутрок а узгајане су и орпингтон и доркинг. За производњу хране за живину, Друштво је од државе добило у закуп њиву од седам хектара у Роготу. Овај живинарник није дао очекиване резултате. Због учесталих крађа, број живине се у њему свео само на неколико грла те је одлуком Друштва затворен 1905. године.²⁵

Убрзо по установљењу државних огледних живинарника донета су и *Правила за држање и гајење живине и за вођење рачунских књига по грани живинарства* (10. јануар 1900) и *Ценовник за продају грла живине и јаја из државних завода* (13. март 1900). Правилима је утврђено да врсту живине која ће се узгајати у сваком поједином угледном живинарнику одређује министар народне привреде а на предлог управе завода при коме се налази живинарник. Бројно стање, пак, одређивала је сама управа

²⁴ М. L. Stanojević, *Die Landwirtschaft in Serbien*, Halle 1913, 138–139; Ј. Јовановић, *Пољска привреда*, 86.

²⁵ *Угледни живинарници по државним пољопривредним заводима*, Тежак 31 (1900) 76–77; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1902. год.*, Тежак 34 (1903) 1; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1905. год.*, Тежак 37 (1906) 20; *О живинарнику у Роготу*, Тежак 34 (1903) 161; *За унапређење живинарства*, Тежак 28 (1897) 246; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 19; *Угледни живинарници*, Тежак 29 (1898) 77; *Жива грла или јаја*, Тежак 30 (1899) 204–205; *О поправци домаће живине страним расама*, Тежак 30 (1899) 177–178; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1903. год.*, Тежак 35 (1904) 3–4.

према својим могућностима. У сваком заводу морале су се водити две рачунске књиге – *Списак живине* и *Бележник о носиву и потрошњи јаја*, чије је обрасце на почетку сваке године издавало Министарство народне привреде. За вођење ових књига су били задужени економи при заводима а оверавали су их управници завода. У *Списак живине* уписивана је количина и врста хране која је трошена на живину. У исту књигу су уписивани и пилићи, гушчићи и пачићи, десетог дана по излегању, а по навршених шест месеци су превођени у рубрику у коју су уписиване одрасле јединке. Ту су завођена и одрасла набављена грла. Расходовање угинулих грла се вршило на основу извештаја ветеринара, са навођењем болести, узрочника угинућа. О болестима су управе морале поденти и подробно објашњење у својим годишњим извештајима, које су давале Министарству народне привреде. Продаја јаја и приход од ње уписиван је у *Бележник о носиву и потрошњи јаја*. Ценовник по коме су се продавала живина и јаја одређивао је министар народне привреде. Према ценовнику из 1900. године, петао се продавао за четири динара, кокошка за два, патак за пет, патка за три, ћуран за четири, ћурка за три, гусан за десет и гуска за шест. Цена јаја се разликовала током године. У првој половини године, у време када је вршено насађивање, кокошија и пачија јаја су продавана за 20 пара, ћурећа за 30 и гушчија за 50. Током друге половине године, цена кокошијих, ћурећих и пачијих јаја је износила 10 пара а гушчијих 20. Како су се ове цене показале доста високим, Министарство је 1902. године расписало нове, 30 до 50 процената ниже. Такође, пружена је могућност заводима и управама школа да саме, по потреби, повећавају и смањују цене. Шест година касније, Министарство је прописало да минималне цене приплодне живине и јаја, које продају државне установе, могу бити за живину динар веће него тржишна цена на најближој тржници а за јаја пет пара.²⁶

Увођење страних раса живине

У српским домаћинствима различите врсте живине су већином биле домаћег соја а укрштање са страним је било тек у зачетку. Народ је нерадо узимао стране врсте јер је сматрао да се много теже и спорије

²⁶ Угледни живинарници по државним пољопривредним заводима, Тежак 31 (1900) 76–77; А. Мијоковић, *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 29; *Нов ценовник за живину и јаја*, Тежак 41 (1910) 326.

размножавају од домаће кокошке.²⁷ Наша домаћа кокошка (*Gallus domesticus*) води порекло од средњоевропске – балканске кокоши. То је примитивна раса, слична дивљој кокоши (банкиви). У народу је позната као *погрмуша* или *живичарка*. За годину дана може да снесе од 60 до 80 јаја а тежина јој се креће од 1 до 2 килограма.²⁸

У крајевима ослобођеним у балканским ратовима, по квалитету су се истицале домаће гуске и ћурке. Посебно квалитетне гуске су се гајиле у околини Новог Пазара, Тетова, Охрида, Грачанице и Липљана. То су биле беле гуске са сивим шарама по крилима и бедрима. Кокошке су у овим крајевима биле разноврстне, висоноге снажне кокоши, као и кокоши сличне италијанкама и миноркама. Месо им је било мекано и укусно.²⁹

У циљу продукције веће количине живинског меса и квалитетнијих јаја, држава је још у последњој деценији 19. века, почела са оснивањем огледних живинарника. Један од њихових основних задатака било је ширење страних сојева живине. Тако је 1902. године, Министарство народне привреде омогућило државним живинарницима да размењују са истакнутијим узгајивачима живине јаја и грла страних сојева живине за јаја и грла домаће живине. Узгајивачи који би на овај начин дошли до јаја и нових грла били су у обавези да јаја одмах искористе за насад а да одрасле јединке негују и користе за приплод бар годину дана и о томе извештавају установу са којом су извршили размену. На ширењу нових раса живине радиле су и подружнице Српског пољопривредног друштва. Тако је рудничка окружна подружница 1909. године поделила 372 јаја белих италијанки својим члановима.³⁰

Поред државних живинарника, ширењу нових сојева живине посебно је допринео и живинарски парк „Јеленац” Петра Тривунца који се налази у Алексинцу. Овај модеран живинарник је имао сопствену производњу јаја за насађивање и производњу приплодне живине страних сојева. У њему су се могла набавити јаја за насад и приплодна грла страних врста кокошака (италијанке, минорке, орпингтон, мехелен,

²⁷ С. Мијатовић, *Белица*, 85; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 64; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, 291.

²⁸ *Пољопривредни лексикон*, Београд 2004, 107.

²⁹ *Народна привреда у присаједињеним областима : извештаји комисија Министарства народне привреде*, Београд 1914, 287, 331–332.

³⁰ *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 29–30; *Извештај о раду рудничке окружне пољопривредне подружине за 1909 годину*, Тежак 41 (1910) 37.

плимутрок, морке, худан, лангшан, вијандот, браме), гусака (италијанске и ембденске), патака (пекиншке, руанске и индијске) и белих ћурака. Цена ових јаја се кретала између 0,20 и 0,50 динара, младих животиња између 3 и 5 динара а одраслих између 5 и 10. Поред тога, из овог живинарника је, 1906. и 1907. године, подељен домаћим узгајивачима у Алексиначком и Моравском срезу Нишког округа изван број приплодних мушких грла страних сојева, која су они били дужни да врате после сезоне парења. Накнада је била готово симболична – једно до два млада грла добијена укрштањем. Такође, овај живинарник је вршио и замену јаја за насађивање страних сојева са јајима домаћих. Савремено уређене живинарнике на својим имањима су имали и породице Месаровић код Уба, Капетановић код Обреновца, Драшкових у Смедереву и Бајлони у Црнићу.³¹

Набавка страних врста живине вршена је преко Комисије за набавку приплодних говеда, која је 1904. године увезла из Немачке већу количину живине. Ова нова грла су послата у државне живинарнике који су се налазили при Државном сточарском заводу у Љубичеву и Добричеву, Управи топчидерске економије, окружним пољопривредним станицама у Туприји, Лесковцу и Шапцу и среским расадницима у Свилајнцу, Крушевцу, Рачи, Ражњу, Смедеревској Паланци, Великом Градишту, Петровцу, Горњем Милановцу, Александровцу и Алексинцу.³² До 1906. године установљени су огледни живинарници и у Великом Орашју, Пироту и Сврљигу. Након Прве земаљске изложбе одржане 1905. године, одређена је посебна комисија која је за 12.000 динара набавила, такође у Немачкој, већи број грла оних раса живине које су се посебно истакле на изложби, а ради освежавања крви у већ формираним јатима по живинарским станицама. Тако су ради производње меса набављене кокошке раса доркинг фаверол и мехелен; за производњу јаја и меса орпингтон, вијандот, лангшан и плимутрок; и за производњу јаја италијанке и минорке. Од гусака су набављене ембденске и италијанске, од патака пекиншке и руанске а од ћурака бронзане. Набављених 274 грла

³¹ *Ценовник јаја за насад и живине живинарског парка „Јеленац“*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 55–61; *Давање чистокрвна мушка грла на приплод*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 54; *Давање чистокрвни грла на приплод*, Живинар са поукама о живинарству за 1908, 58; *Ценовник јаја за насад и живине живинарског парка „Јеленац“*, Живинар са поукама о живинарству за 1908, 59–72; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, 53.

³² *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 30–31.

је разаслато у већ постојеће живинарнике у Букову, Добричеву, Љубичеву, Краљеву, Топчидеру (живинарник Економије и живинарник Лозног расадника) и Пироту, као и у лозни расадник у Нишу и Државни завод у Зајечару. Држава је наставила са организованим набављањем приплодне живине и у наредним годинама.³³

Ширење страних раса међу српским узгајивачима живине је дало одређене резултате тако да се већ почетком 20. века издвојило неколико области са нешто напреднијим живинарством. На првом месту се издвајао Београд са својом околином. Београдски крај се истицао по нешто бољим условима гајења живине још у доба кнеза Милоша. У живинарска средишта спадали су још и Алексинац, Крагујевац, Шабац и Пирот. Од страних врста, као најбоље за наше климатске услове, сеоски начин узгоја и потребе, показале су се плимутрок и орпингтон.³⁴

Како је Комисија за унапређење сточарства у Србији, формирана 1908. године, као главни циљ развоја живинарства у Србији поставила производњу јаја, Министарство народне привреде је донело одлуку о ширењу кокошака *италијанки*, и то јаребичастих, црних и жутих. Истовремено, Министарство се определило за опрингтон расу, као расу најбољу за узгој ради добијања меса. У том циљу донета је одлука да се у свим огледним живинарницима по државним пољопривредним установама и расадницима гаје ове две расе и одатле шире по земљи. Посебно успешно је било ширење *италијанки*, међутим, окупационе власти у време Првог светског рата су их готово истребиле.³⁵

Едукација у области живинарства

Са изучавањем живинарства у оквиру пољопривредне наставе започело се још 1888. године у Ратарској школи у Краљеву, у оквиру

³³ *Набавка живине за запат и оснивање мреже живинарских станица*, Тежак 37 (1906) 245; *Набавка приплодне стоке и живине у Иностранству*, Тежак 40 (1909) 236.

³⁴ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 252; С. Гавриловић, *Критички поглед на II земаљску изложбу живине*, Тежак 37 (1906) 267; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, 41.

³⁵ *Споменица десетогодишњице прославе Ратарске школе у Краљеву 1. октобра 1892*, Београд 1893, 7; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, Београд 1911, 338–339; М. М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, део VI, Сарајево 1928, 240.

наставног предмета сточарство са свилодељем, пчеларством, живинарством и основама марвеног лекарства, који се изучавао у трећем разреду. Касније се уводи предмет живинарство са свиларством и пчеларством, који је био заступљен са два часа недељно у другом разреду. Као посебан наставни предмет живинарство је уведено школске 1908/9 године, у Ратарској школи у Шапцу, са једним часом недељно у трећем разреду. Предавач је био Радомир Нешић, управник школе. Живинарство је предавано и у Школи за винодеље и воћарство у Букову, где су ученици, према наставном плану и програму, похађали у трећем разреду један час недељно из предмета живинарство и свиларство. За очигледну наставу се у овој школи користила живинарска збирка која се састојала од 29 предмета.³⁶ У све три пољопривредне школе као уџбеници користиле су се књиге Ђорђа Радића, тада највећег српског стручњака у тој области.³⁷

Поред Радићевих књига, ученицима и широј јавности су били доступни и бројни текстови у штампани, посебно листовима *Тежак* и *Земљорадничка задруга*. За популаризацију најновијих узгајивачких метода посебно значајна је била појава специјализованог живинарског календара *Живинар са поукама о живинарству*, који је издавао већ поменути живинарски парк „Јеленац“ из Алексинца. У овом угледном живинарнику, у власништву Петра Тривунца, одржан је од 20. до 30. јула 1906. године први курс из живинарства у Србији. Овај курс је одржан под покровитељством Министарства народне привреде и руководством Аце Живановића, инспектора Министарства народне привреде, а предавања и практичну наставу је држао др Урош Стаић, руководилац економије

³⁶ *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, Београд 1911, 403, 554, 561–562, 584, 625, 631.

³⁷ Ђорђе Радић је први Србин који је постао доктор философије са докторатом из области пољопривреде. Био је један од оснивача Српског пољопривредног друштва и уредник листова *Сељак*, *Тежак* и *Домаћин*. Године 1882. је основао Ратарску школу у Краљеву, чији је био дугогодишњи управник. По жељи кнеза Михаила обишао је 1867, након посете Светској изложби у Паризу, најчувенија живинарска места у Француској, одакле је донео грла кокошака за приплод. Истом приликом је посетио и Холандију, одакле је донео емденске гуске. Књигу *Гајење пернате живине* објавио је 1871. Ова књига је друго допуњено издање доживела 1890. Десет година касније изашло је *Гајење живине с привредног гледишта* у издању Министарства народне привреде. Нову књигу о живини је издао већ 1905. и то под насловом *Гајење живине*. Ђ. Радић, *Моја педесетогодишњица књижевнога и културнога рада на унапређењу српске пољске привреде 1861.–1911.*, Београд 1911.

Државног сточарског завода. Овај десетодневни курс похађало је око тридесет државних среских економа и помоћника економа, двадесетак учитеља и око педесет сељака којима је трошкове доласка на курс платило Министарство. Поред њих, присуствовао је и значајан број заинтересованих произвођача из Алексинца и његове околине, као и из других крајева Србије.³⁸

Пораст потражње за живинским месом и јајима на страним тржиштима на почетку 20. века усмерио је пажњу владе на ову грану пољопривреде. Поред различитих мера усмерених на ширење нових раса и начина узгоја, Министарство народне привреде донело је два расписа 26. маја и 8. јула 1903. године, чији је циљ унапређење живинарства и извоза живинарских производа. С тим у вези, предвиђено је да се подобност државних економа оцењује и сходно њиховом раду на извозу живине и јаја у областима под њиховом надлежношћу. Према поменутих расписима економи су били дужни да држе предавања у којима ће указати на корист од узгоја живине, као и на неопходне кораке да би се добила што квалитетнија роба за извоз. Тако се препоручивао узгој што теже и крупније живине, са дебелом и црвеном крестом и беле боје коже. Такође, било је неопходно извршити добар одабир сојева и јединки. С тим у вези Министарство је указало и на значај домаће сорте кокошака која је била добро прилагођена климатским условима у Србији и већ устаљеном начину узгоја.³⁹

Земаљске и обласне изложбе живине

Ширењу најновијих знања из области живинарства, као и промету приплодне живине, доприносиле су и земаљске изложбе у организацији Српског пољопривредног друштва и његових подружних. Тако је на првој изложби домаће стоке, сточних производа и пернате живине, коју је 1898. године приредила у Неготину Крајинска пољопривредна подружница, било 48 излагача живине (ћурака, гусака, патака и кокошака) од којих је награђено њих девет.⁴⁰

³⁸ *Живинарски курс у Алексинцу*, Тежак 37 (1906) 178; *Први живинарски курс у Алексинцу*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 52–53.

³⁹ *Један веома важан распис Господина Министра Народне Привреде*, Тежак 34 (1903) 110–111.

⁴⁰ *Извештај Српском пољопривредном друштву о првој изложби домаће стоке, сточних производа и пернате живине, коју је приредила „Крајинска пољопривредна подружница“ на дан 23. августа ове год. У граду Неготину*, Тежак 29 (1898) 323.

Прву земаљску живинарску изложбу одржало је 1905. године Српско пољопривредно друштво у Београду, у време прославе Светог краља Милутина, славе Друштва. Изложбу је отворио његово величанство краљ Петар I Карађорђевић, док је Министарство народне привреде приложило 3.000 динара за награде излагачима. Директор изложбе је био др Ђорђе Радић, који је био и члан Оцењивачког суда, у коме су још учествовали и А. Поповић, В. Шумахер, П. Тривунац и Р. Нешић. На изложби је учествовало 296 излагача, 254 домаћих и 42 страна. Изложено је укупно 1.765 експоната. Домаћи излагачи су приказали 733 кокошке, 47 ћурака, 105 гусака, 164 патке, 64 голуба, 12 комада заклане живине, 440 комада јаја и два жива орла. Пет излагача је приказало и разноврсну препарирану живину и штеточине, седам справа и оруђа за негу живине и три књиге о живини. Страни излагачи су изложили 84 кокошке, 9 ћурака, 26 гусака, 17 патака, 7 голубова и 45 различитих справа и оруђа за негу живине. Од кокошака изложене су ла флеш, бране, ердељске кокошке, лангшан, мехелен, минорке, орпингтон, плимутрок, италијанке, худан, морке и домаће кокошке. Од ћурака су биле заступљене домаће и стране, од гусака домаће, померанске, италијанке и ембденске а од патака домаће, пекиншке и руанске. Награде су додељиване за сваки сој изложених кокошака, ћурака, гусака и патака, а највећи број првих награда су понели Петар Тривунац из Алексинца и Виљем Шумахер из Велике Плане, у чијим су се живинарницима узгајале све врсте живине разнородних сојева.⁴¹

У време изложбе одржан је и конгрес на коме су учествовали многобројни живинари, међу којима и велики број жена. Конгрес је донео резолуцију у 14 тачака, којима се предвиђају мере за унапређење српског живинарства. Међу њима треба истаћи одлуку о оснивању друштва за унапређење живинарства које би било у вези са Српским пољопривредним друштвом а чије би подружнице радиле на ширењу најновијих знања и страних раса, али и учествовале у пласману живинарских производа на тржишту. Поред тога, истакнута је потреба да се у свим државним пољопривредним заводима, као и у среским и окружним расадницима установе угледни живинарници. Такође, у неопходне мере спадало је и државно субвенционисање интензивне живинарске производње, као и олакшице при извозу живине и јаја у виду ослобађања од царина и обезбеђивања што повољнијих трговинских уговора. У највећем делу, одлуке овог конгреса је прихватила и Комисија

⁴¹ *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва за 1905 год.*, Тежак 37 (1906) 6–9; *Помоћ за приређивање изложба*, Тежак 37 (1906) 109.

коју је формирало Министарство народне привреде ради унапређења сточарства у Србији. У складу са препорукама Комисије, Министарство народне привреде је 1909. наименовало Алексу М. Живановић за инспектора за живинарство, пчеларство, свиларство и рибарство, у чију је надлежност спадало надгледање мера предузетих у циљу унапређења сточарства у Србији. Истовремено, он је постао и члан новоформиране сталне Сточарске комисије.⁴²

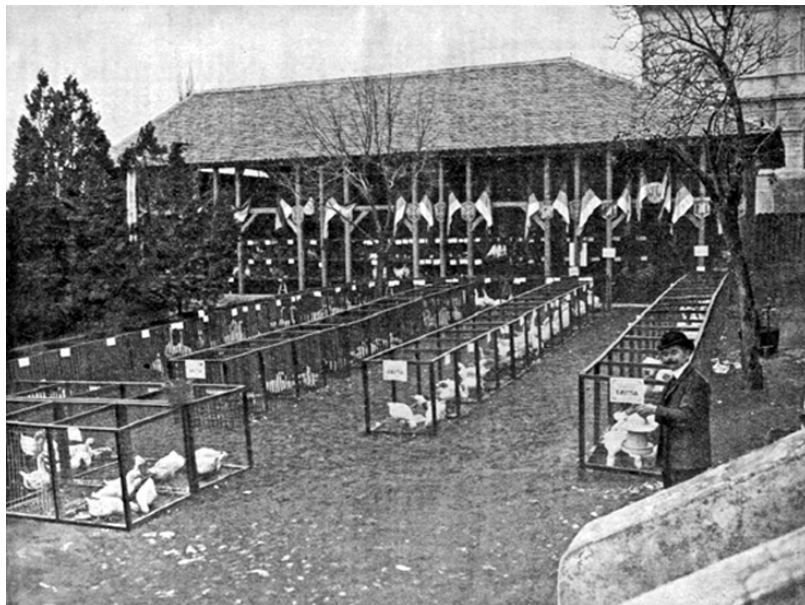
У наредне две године, у време прославе Светог краља Милутина, славе Српског пољопривредног друштва, приређиване су земаљске изложбе живине.⁴³ На Другој земаљској изложби живине присуствовала су 542 излагача са 1.600 експоната. Посетиоци су могли да посете огледно одељење, где су у озиданим живинарницама била изложена грла набављена за запат на изложби у Баварској. По броју изложених јата (један мужјак и две женке) најбројније су биле кокошке са 453 јата, а изложено је и 86 јата патака, 70 јата гусака, 74 јата ћурака и 50 јата голубова. Највише јата чинила су укрштена грла (83 јата) а за њима су следила јата домаће расе (68 јата). Од страних раса изложени су примерци 20 раса. Најзаступљеније су биле италијанке, лангшан, плимутрок, орпингтон и мехелен, а у већем броју су се могле видети расе брама, ердељска, ла flesh, кокинкине, минорке, азијске свилене, хамбургер и худан. Највећи број патака био је домаћег соја а било је и индијских, пекиншких, руанских и укрштених грла. Такође, и гуске су у највећем броју биле домаћег соја, а од страних су се могле видети ембденске, поморанске, италијанске и тулуске гуске и укрштена грла. Изложене ћурке су биле беле, бронзане, плаве, црне и шарене. Своје запате страних сојева изложиле су Топчидерска економија и Државни сточарски завод Добричево. Међу присутним излагачима издвајао се већ поменути живинарски парк „Јеленац” из Алексинца, чије је власник Петар Тривунац одликован златном медаљом за грађанске заслуге. На изложби су учествовале и жене које су се

⁴² М. Савић, *Пољска привреда у Србији. Њено преображавање и радови земљорадника преко године*, Београд 1906, 44–47; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, Београд 1911, 337–342, 357.

⁴³ Директор изложбе је био Алекса М. Живановић а аранжери Светозар Гавриловић и Михаило Петрић. У жирију су били Алекса Љ. Поповић, ветеринар, Алекса М. Живановић, инспектор Министарства народне привреде, Радомир А. Нешић, управник Ниже пољопривредне школе, Светислав Терзић, окружни ветеринар, др Ђорђе Радић, секретар Српског пољопривредног друштва. Изложбу је отворио 12. новембра 1906. године краљ Петар I. *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1906*, Тежак 38 (1908) 51; *Пољопривредна изложба*, Заштитник 1, 6 (1906) 45–46.

бавиле интензивним узгојем живине, и то: Мица Ч. Поповић, Јелисавета М. Миљковић из Топчидера и Катинка В. Јовановић, власница живинарника „Дедиње”. Првом наградом награђено је укупно 96 излагача, другом 112 и трећом 40, а похвалницама 79 излагача живине и сви излагачи јаја. За награде је издато укупно 5.095 динара, од чега је Министарство народне привреде обезбедило 3.000 динара.⁴⁴

У посебном делу изложбе могле су се видети и различите модерне справе које су се у то време користиле при узгоју живине. Српско пољопривредно друштво је изложило инкубатор за 50 јаја чија је цена износила 85 динара. Такође, приказало је и фењер за испитивање јаја (9 динара), стакло за појење живине (6 динара), гнезда (3 и 2 динара). Поред Друштва, своје справе су изложили и Ф. Сараторијус из Гетингена, Катинка Јовановић, Милоје Нешковић из Топчидера и Крста Славковић, учитељ из Нешинаца.⁴⁵

*Прва земаљска живинарска изложба у Краљевини Србији
(Тежак 37 (1906) 7)*

⁴⁴ *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1906*, Тежак 38 (1907) 51; *Пољопривредна изложба*, Заштитник 1, 6 (1906) 45–46; С. Гавриловић, *Критички поглед на II земаљску изложбу живине*, Тежак 37 (1906) 266–267.

⁴⁵ *Пољопривредна изложба*, Заштитник 1, 6 (1906) 45–46.

Трећа земаљска изложба живине организована је 1907. године и том приликом Друштво је нарочиту пажњу посветило живинарницима. Са циљем да посетиоцима укаже на савременији начин чувања и смештаја живине, на друштвеном земљишту је подигнуто више огледних живинарника од различитог материјала – један амерички озидани, две земунице брвнаре, сељачки кокошар од облепљеног плетара покривен рогозом и неколико летњих живинарника од дасака. Сви они су имали ограђене испусте, од којих је онај сељачки имао ограду од леса и врбовог поплета, какву је могло себи да приушти свако сеоско домаћинство. На изложби је изложено 623 јата кокошака, 140 јата патака, 60 јата гусака, 31 јато ћурака, 3 јата морки и 84 пари голубова.⁴⁶

Исте године одржана је у Алексинцу прва обласна изложба живине у организацији тамошњег Клуба живинара а уз помоћ Министарства народне привреде и Српског пољопривредног друштва, који су је новчано помогли. На изложби је приказано 297 јата различите живине. Након 1908. године, ова изложба се традиционално одржавала сваке године у октобру месецу. Тако је 1909. године изложено 361 јато а 1910. 461 јато кокошака, патака, гусака, ћурака, пилића и морки. Живина налази своје место и на општим пољопривредним изложбама, почев од изложбе одржане од 9. до 18. октобра 1908. у Шапцу. Већ наредних година живина је излагана и на окружним изложбама у Горњем Милановцу, Чачку и Краљеву.⁴⁷

Поред Српског пољопривредног друштва, на унапређивању живинарства радио је и задружни покрет у Краљевини Србији на чијем је XII конгресу донета одлука о оснивању Живинарске задруге. Привремени одбор ове задруге издао је проглас и позив на упис чланова 30. децембра 1907. године. Почетком 1908. одржан је збор уписаних задругара, на коме је основана задруга и изабрани управни и надзорни одбор. Задруга је основана ради унапређења српског живинарства путем ширења добрих сојева. Одређено је да се главна живинарска станица подигне у Београду

⁴⁶ *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1907*, Тежак 39 (1908) 50–51.

⁴⁷ *Живинарска изложба у Алексинцу*, Тежак 39 (1908) 384; *Програм опште пољопривредне изложбе коју приређује Подринска пољопривредна подружнина у Шапцу*, Тежак 39 (1908) 286; *Окружна пољопривредна изложба у Горњем Милановцу*, Тежак 40 (1909) 220; *Извештај о раду окружне пољопривредне подружнице за 1909 годину*, Тежак 41 (1910) 45–46; *Изложба живине у Алексинцу*, Тежак 41 (1910) 282; *Опита пољопривредна изложба у Чачку*, Тежак 42 (1911) 21–22; *Пољопривредна изложба у Краљеву*, Тежак 42 (1911) 63.

а да се ради на отварању локалних станица. Циљ задруге је био да, проучавајући посебности различитих области, препоручи одговарајуће сојеве живине чији ће се број увећавати поделом пилића, ређе јаја, задругарима. Такође, у њен делокруг спадало је и организовање практичних предавања са огледима ради ширења најновијих знања из живинарства, као и обезбеђивање тржишта за производе чланства.⁴⁸

Извоз живине и живинарских производа

Све до Царинског рата, највећи део живине извожен је у Аустроугарску. Живина се извозила из готово свих крајева тадашње Србије, како старих, тако и оних ослобођених 1878. године.⁴⁹ Извозила су се пре свега жива грла, и то посебним железничким вагонима, тзв. ћурећим вагонима на четири спрата.⁵⁰ Након пута железницом, живина је товљена и клана у посебним погонима у Аустроугарској. Један такав погон за товљење и клање живине, у власништву Хартмана и Коена, налазио се у Суботици. Ова фирма се бавила извозом живине и јаја на страна тржишта, па и енглеско. На периферији Суботице се налазило велико добро на коме се товила живина. У фабрици је било запослено 300 жена које су радиле на клању и шурењу живине. Велики део живине потицао је и из Србије, где је ова фирма имала своје агенте. Иста фирма бавила се и продајом јаја, која је с пролећа куповала а продавала у новембру и децембру. Конзервирала их је кречном водом и чувала у подрумима и кацама од цемента, у које је могло стати и до пет и по милиона јаја. Ова јаја су са жигом „Х и К“ стизала на тржнице у Великој Британији и била су чувена по свом квалитету. Ту су се користила најмодернија техничка достигнућа, попут машина за хлађење – фрижидера. За Британију, ова живина је транспортована посебним возом од 28 вагона, а након тога и посебном лађом.⁵¹

⁴⁸ М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, 63–64; *Живинарска задруга*, Тежак 39 (1908) 30.

⁴⁹ Тако је само током децембра 1903, из Врањског округа извезено 2.565 кокошака, 37 патака и 416 гусака. Претходног месеца из Пирота је за Аустроугарску извезено 1.360 кокошака, 90 патака, 108 гусака и 154 ћурке. АС, МНП, П, 1904, нефасциклисано, 1144, 21546.

⁵⁰ *Живинарство на Балкану*, Тежак 36 (1905) 90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, Београд 1906, 46–47.

⁵¹ *Живинарство на Балкану*, Тежак 36 (1905) 90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 29–33.

За Суботицу су из Ниша и Крагујевца извожени посебни контингенти свих врста живине, а посебно ћурака. Поред тога, живина се извозила и за Немачку. Тако је децембра 1903. на железничкој станици у Нишу утоварено 925 кокошака, 150 патака, 50 гусака, 70 ћурака, које су извезене за Хамбург.⁵²

Унапређењу живинарства у Србији у великој мери је допринело и више кланица које су отворене крајем 19. и почетком 20. века. Откупом живине и јаја за страна тржишта оне су стимулисале развој живинарства, нарочито у Поморављу, крај железничке пруге, у чијој су се близини налазили највећи погони. Један од центара најстарије прехранбене индустрије у Србији била је Велика Плана, у којој су се налазиле две кланице, К. Шеуса и В. Шумахера. Оне су производиле саламу, шунку, маст и конзерве, затим су клале живину и куповале јаја. Готово целокупну производњу су извозиле у Енглеску, Немачку и Швајцарску, док су мањи део уступале домаћим трговцима за препродају на домаћем тржишту.⁵³

Кланица за свиње, пернату живину и извоз јаја К. Шеуса у Великој Плани, основана је 1889. године. Вредност производње 1897. достигла је 320.000 динара. Кланица је исте године извезла у Немачку, Енглеску и Белгију 40 вагона заклане живине и јаја. Године 1903, кланица је купила и извезла 218.000 килограма заклане живине, 3.000.000 јаја и 12.000 килограма перја.⁵⁴

Шумахерова кланица основана је 1890. године. Она је 1897. произвела робе у укупној вредности од 360.000 динара, од чега је 35 вагона живинског меса и јаја извезла у Немачку и Енглеску. Шест година касније ова кланица је купила и извезла 218.000 килограма заклане живине и 3.150.000 јаја.⁵⁵

Поред кланица у Великој Плани, извозом живине и јаја бавило се и Клефишево кланично предузеће из Јагодине, основано 1901. године. У кланици је 1902. заклано 100.000 комада живине у вредности од 120.000 динара. У 1904. години овај број се готово удвостручио и износио је 195.439 комада, а извезено је и 2.920.320 јаја и то углавном у Аустроугарску.⁵⁶

Наведене кланице, као и целокупна српска привреда, доживеле су велике изазове у време Царинског рата, што је утицало да се њихов извоз потпуно преусмери са Аустроугарске на тржишта Француске, Италије, затим Немачке, Швајцарске и Шпаније.

⁵² АС, МНП, П, 1904, нефасциклисано 20636, 21406.

⁵³ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 88; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981, 302; *Важност пернате живине*, Тежак 28 (1897) 200.

⁵⁴ Н. Вучо, *Развој индустрије*, 303.

⁵⁵ Исто, 302.

⁵⁶ Исто, 305.

Табела 1: Извоз живинарских производа 1895. и 1905. године⁵⁷

година	Жива живина (комада)	Заклана живина (kg)	Јаја (kg)	Укупна вредност извезене робе (динара)
1895.	166.000	368.000	18.596	524.332
1905.	1.804.809	206.955	949.405	2.219.824

Статистика живинарства⁵⁸

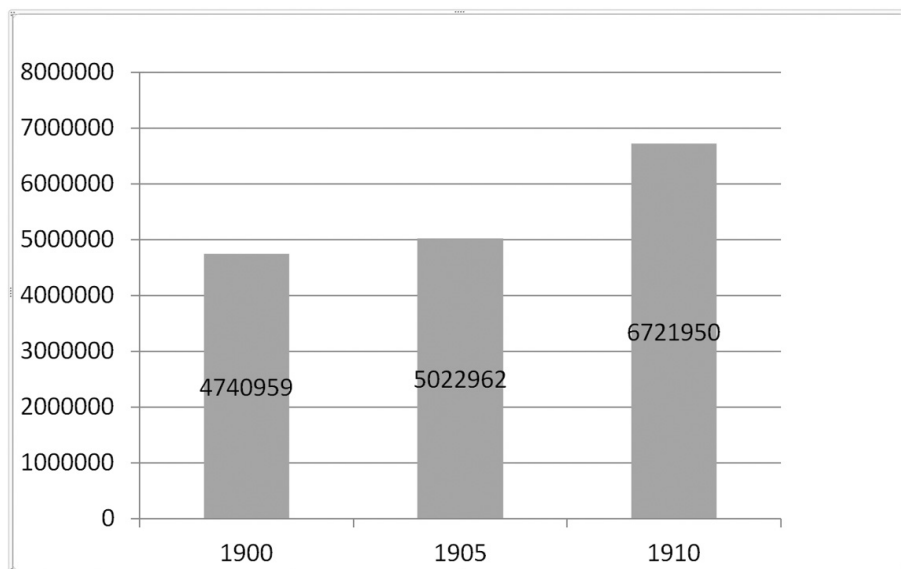
Као неопходна мера за унапређење живинарске производње, уведено је пописивање домаће живине по врстама, које је први пут извршено 1900. године. Тада је у целој Србији забележено укупно 4.740.959 грла свих врста живине. Према истом попису, на један квадратни километар долазило је 98,2 грла живине, а 1,9 грла по становнику.

У наредна два пописа забележен је стални пораст бројности живине. Она се 1905. увећала за 5 % а у наредних пет година још за 34 %, тако да је 1910. године било за 42 % више живине него приликом њеног првог пописа. Велика потражња за живинским месом и јајима и нагли пораст извоза ове врсте робе, као и државне мере на подизању огледних живинарника и ширењу страних сојева живине, утицали су на нагли напредак живинарства код нас. Пораст броја живине био је већи од прираста становништва, те је овај однос 1910. износио чак 2,3 грла живине по становнику. Истовремено, број грла по квадратном километру је порастао на 139,2.

⁵⁷ Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство, Београд 1907, 327.

⁵⁸ У овом делу рада, који се односи на статистику живинарства, коришћене су следеће статистичке публикације: *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1–12, Београд 1893–1913.

Укупан број пописане живине 1900–1910.

Најбројнија врста су биле кокошке са 85% или 4.028.390 грла, док су остале врсте учествовале са по 5 % (ћурака је било 247.505, патака 240.263 и гусака 224.801 грла). Овај однос се у наредном попису још више померио у корист кокошака, које су 1905. чиниле 89,5 % све живине или 4.493.932 грла. Тада је пописано и 176.523 ћурака, 170.453 гусака и 182.054 патака.

Табела 2: Бројност одређених врста живине по окрузима према попису из 1900. године

округ	кокошке	ћурке	гуске	патке	укупно
Београдски	317.311	8.498	9.545	8.072	343.426
Ваљевски	319.939	19.621	11.866	9.097	360.523
Врањски	257.066	3.415	3.788	5.189	269.458
Крагујевачки	448.484	18.716	17.168	13.291	497.659
Крајински	135.022	1.315	3.897	9.103	149.337

Крушевачки	273.046	17.465	4.933	12.497	307.941
Моравски	385.589	19.599	21.864	23.771	450.823
Нишки	234.964	12.319	2.978	8.513	258.774
Пиротски	104.958	2.505	674	2.693	110.830
Подрински	417.526	28.048	19.936	14.987	480.497
Пожаревачки	503.959	8.250	35.258	35.943	583.410
Руднички	143.569	5.912	1.699	2.549	153.729
Смедеревски	328.207	8.225	25.676	16.499	378.607
Тимочки	189.015	6.735	4.431	9.504	209.685
Топлички	122.242	1.720	3.097	3.242	130.301
Ужички	136.224	6.104	811	1.756	144.895
Чачански	148.768	6.519	1.797	3.200	160.284
град Београд	28.043	1.557	1.035	2.148	32.783
УКУПНО	4.493.932	176.523	170.453	182.054	5.022.962

По апсолутном броју узгајане живине предњачио је Пожаревачки округ у коме је 1900. године забележено 654.356 грла, 1905. године 583.410 грла и 1910. године 767.723 грла. За њим су следили Крагујевачки (1900 – 452.428 грла, 1905 – 497.659 грла, 1910 – 695.523 грла), Моравски (1900 – 428.463 грла, 1905 – 450.823 грла, 1910 – 628.508 грла) и Подрински (1900 – 422.912 грла, 1905 – 480.497 грла, 1910 – 572.680 грла). Највише кокошака, гусака и патака, такође се гајило у Пожаревачком округу, док је највише ћурака било у Подринском округу.

Највише живине у односу на површину и број становника, 1900. године, налазимо у Смедеревском округу (2,95 грла на квадратни километар и 3,2 грла по становнику), а најмање у Топличком (0,4 грла на квадратни километар и једно грло по становнику).

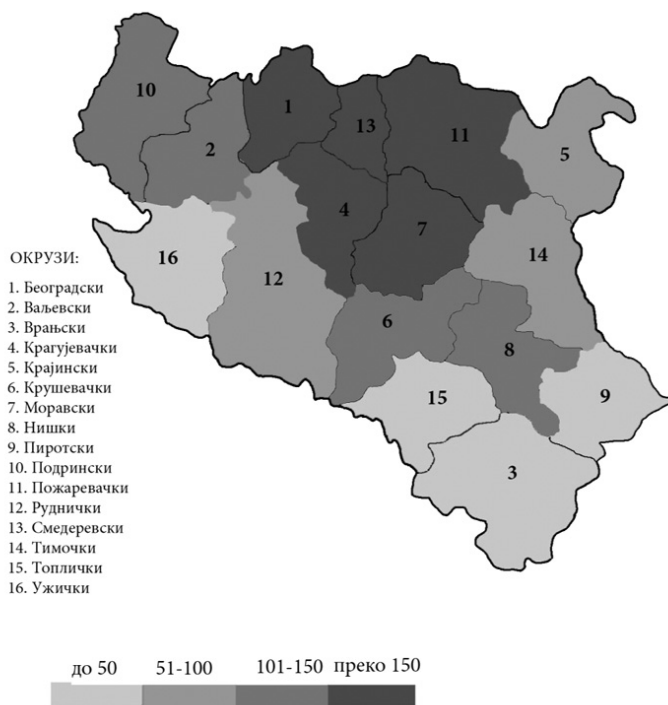
Табела 3: Окрузи према укупном броју свих врста живине 1900–1910.

	1900.	1905.	1910.
Град Београд	24.944	32.783	35.790
Београдски округ	309.171	343.426	411.133
Ваљевски округ	311.227	360.523	415.793
Врањски округ	219.664	269.458	350.680
Крагујевачки округ	452.428	497.659	695.523
Крајински округ	149.506	149.337	223.123
Крушевачки округ	304.735	307.941	463.674
Моравски округ	428.463	450.823	628.508
Нишки округ	254.815	258.774	386.207
Пиротски округ	96.425	110.830	157.746
Подрински округ	422.912	480.497	572.680
Пожаревачки округ	654.356	583.410	767.723
Руднички округ	138.174	153.729	212.951
Смедеревски округ	376.482	378.607	501.239
Тимочки округ	209.106	209.685	297.157
Топлички округ	97.746	130.301	191.428
Ужички округ	135.807	144.895	189.596
Чачански округ	154.998	160.284	220.999
УКУПНО	4.740.959	5.022.962	6.721.950

Од срезова, 1900. године, по узгоју свих врста живине истицао се Пожаревачки срез са 174.395 грла. За њим су следили Јасенички (154.064 грла), Млавски (150.064 грла) и Мачвански срез (135.080 грла). Десет година касније, и даље се на првом месту налазио Пожаревачки срез са 218.002 грла различите живне. За њим су следили Расински (205.414), Јасенички у Смедеревском округу (197.860), Лепенички (193.624) и Мачвански (182.971).

Највећи број ћурака 1900. године је забележен у Расинском срезу (9.421 грла). Исте године највише гусака је било у Пожаревачком срезу (19.071 грла) а патака у Млавском (11.716). У Орашком срезу забележен је највећи укупан број живине по километру квадратном. Овај срез се налазио и на првом месту по броју кокошака, ћурака и патака по квадратном километру, док се по односу броја гусака и површине на првом месту налазио Пожаревачки срез. По односу живине и броја становника истицао се Лепенички срез у коме је забележено 3,78 грла живине по становнику. Исти срез је предњачио и по броју кокошака по становнику (3,17), док се на првом месту по броју гусака по становнику налазио Пожаревачки срез (0,41), по броју патака по становнику Моравски (0,26) а по броју ћурака по становнику Левачки (0,28).

Окрузи према броју грла живине по квадратном километру
1900. године

Gordana Garić Petrović

**DEVELOPMENT OF POULTRY FARMING
IN THE KINGDOM OF SERBIA**

Summary

Poultry farming was widespread in all parts of the Kingdom of Serbia. Sudden development of this branch of agriculture began in the late 19th and early 20th century when the demand for eggs and poultry meat increased in domestic and foreign markets. In that period, the Ministry of National Economy introduced new breeds of all sorts of poultry into state agricultural institutes and schools, with the aim to expand their farming. Breeding poultry was imported mainly from Germany. The imported chickens included the breeds of Brahma, Transylvanian, Langshan, Mechelen, Minorca, Orpington, Plymouth Rock, Italian, Houdan, Guineafowl; geese: Pomeranian, Italian and Emden; and ducks: domestic, Pekin and Rouen. Of foreign breeds, Plymouth Rock and Orpington proved to be the best for our climate, rural method of farming and domestic needs. The first results of these efforts were evident at national exhibitions of poultry under the auspices of the Serbian Agricultural Society, held as of 1905. Prominent in this field were also private entrepreneurs such as Petar Trivunac, the owner of the poultry park „Jelenac” in Aleksinac, as well as female entrepreneurs such as Katinka V. Jovanović, the owner of the poultry farm „Dedinje”. In addition to the Serbian Agricultural Society, the cooperative movement in the Kingdom of Serbia also worked on improving poultry farming. At its XII congress, a decision was made to establish the Poultry Cooperative. What also greatly contributed to the promotion of poultry farming in Serbia were several slaughterhouses, opened in the late 19th and early 20th century. By purchasing poultry and eggs for foreign markets, they stimulated the development of poultry farming, particularly in Pomoravlje, near the railway, where the largest facilities were located. Velika Plana, with its two slaughterhouses – of K. Šeus and V. Šumaher, was one of the centres of the oldest food industry in Serbia. Klefiš’s slaughtering enterprise from Jagodina, founded in 1901, also exported poultry and eggs. These slaughterhouses, as well as the entire Serbian economy, faced great challenges at the time of the Customs War, when entire exports shifted from Austria-Hungary to the markets of France, Italy, as well as Germany, Switzerland and Spain. In the early 20th century, several areas boasted somewhat more progressive poultry farming practices. Belgrade with its

environs featured most prominently, with Aleksinac following suit. Other poultry farming centres were Kragujevac, Šabac and Pirot. In terms of the absolute number of all sorts of poultry, the Požarevac district was in the forefront – in 1910, total 767,723 heads of different types of poultry were recorded. It was followed by Kragujevac, Morava and Podrinje districts.

Keywords: poultry farming, Kingdom of Serbia, agriculture, Serbian Agricultural Society, agricultural exhibitions.

Чланак примљен: 28. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 08. 09. 2016.

